گۆرانی کوردی

گۆرانی فۆلکلۆری کوردی کە تیشکی خستۆتە سەر هێندێ لایەنی ئەو بەشە نامۆیە لە فەرهەنگی گەلە کەماندا، بە شێوەیەکی رێکو پێک کۆمەڵێ لایەن و لقو پۆی گۆرانی کوردی دەست نیشان و ساخ کردۆتەوە، هەرچەندکەموکۆریەکەی زیاتر لەوەدایەکە لە شی کردنەوە و ناساندنی هۆرە، قەتار، ئەلاوەیسی، سیاچەمانە، لاوك و حەیران بابەتەکە دەلەنگێ و تەنانەت نوسەرەکەی نامۆیە و بۆ ئێمە نەناسراوە، بەلام دەگونجێ بڵێین:کە بۆ ناساندنی پتری ئەم بەشە پێویستە پسپۆرو کارزانی کورد بازوومەچەکی لێ هەڵکەن و ئەزمون و زانیاری خۆیان بـۆ دەوڵەمەندکردنی ئەدەب و هونەری کوردی تۆمار بکەن، ئەم بابەتە بە هەندێ دەستکاری یەوە پێشکەش بە خوێنەران دەکرێ.

گۆرانی فولکلۆری، کەرەستەیەکی هەرەبنەرەتی موسیقای فولکلۆری یەکە بڕیتی یە لە: ئاوازوگۆرانی، ئاوازی ئامرازەکان، ئامرازە موسیقاییەکان، لەگەڵ جۆرو روخسار و ئاکارو

---

١ - ئاوای کوردستان ژومارەی ١٧٧ پێنجشەمە ٢٥ی خەرمانانی ١٣٧٢ی هەتـاوی و ٢٨ ربیع‌الاول ١٤١٤ی مانگی و ١٦ سپتامبر-ی ١٩٩٣ی زاینی (شەپۆل).

خاسیەتەکانی، هەر بۆیەشە فۆلکلۆریست و زانا و پسپۆرەکان چ لەڕوی کۆکردنەوەو لێکولینەوە، چ لە ڕوی بەرا وردکردن و چەسپاندن، چ مەبەستگەڵێ بەنرخ دەخولقێنن، باشیش ئەزانین بەردی بناغەی چ ژیان و شارستانیەتێکی رەسەن و قایم دائەڕێژن و بنیاد ئەنێن. پەندێکی روسی هەیە کە دەڵێ: گۆرانی، قوولی بیروئەندێشە و راستییە، لەکانی دڵەوە هەڵقوڵانە، هەست جولانە، ساکاری وشت دەرخستنە، هەمو نەتەوەیەکیش گۆرانی تایبەتی خۆی هەیە. گۆرانی ئاوێنەی گیانی گەل و نە تەوەو خەزینەوگەنج و بیرو ئامانجی یەتی. خاسیەتی گۆرانی ناوگەل، لە روی باسەوە، ئەوەیەکە لە شتی جیا جیا دەدوێ و پڕە لە هەست و خواستی قووڵ و دەوڵەمەند، لەگۆرانی دا هەڵچونی ئازایانە و سۆزی دڵ دەبیستریٚ، لە لای هەندێ لە ڕۆناکبیران چوار چێوەیەك بۆگۆرانی کوردی دانراوە، بە پیێ رای بیرەوەرانو پسپۆران، گۆرانی کوردی ئەکرێ، بە چەند بەشێك: گۆرانی - بەیت - لاوك - دیلوك - لاوژە - باریتی - حەیران - قەتار.

هەروەها بە پیێ باری گوتن و لەبەر رۆشنایی مەرجەکانی کۆمەلایەتیش بەم جۆرە دا بەشی دەکەن:

١- گۆرانی کار: کە بریتییە لە گۆرانی: (دروێنە - بێریانی - دارەوانی - کاروان - شوانی - کاسبکاری).

٢- گۆرانی بۆنەکان (موناسبات): ئەلف - گۆرانی بوك گواستنەوە (سەماو چۆپی - شەوارەگرتن).

ب - گۆرانی پرسە و ئازیەتباری

ج - گۆرانی ئایینی.

٣- گۆرانی رۆژانە: کە بریتییە لە ئەلف - گۆرانی مندالان.

ب - گۆرانی لایلایە.

ج - گۆرانی دڵداری کە (لاوك - حەیران - گۆرانی - بەستە) دەگرێتەوە.

٤- گۆرانی ڕامیاری

٥- گۆرانیە ئازادەکان.

(موسیقای شاری و نیشتمانی، گۆرانی تازە) «تومابوای»کورد ناسیش لە و باوەڕە وەیە کە»گۆرانی کوردی زۆر بە ئاهەنگ و بانگە و گەلێ چەشنی هەیە. گۆرانی وا هەیە، هینی شەوەو بە رۆژ ناگوترێ. ئەوەی منال ئەیلێ، لەوەی گەورەو ئافرەت جیایە. ئەوەی پیرێك ئەیلێ لەوەی گەنجێك ناچێ. گۆرانی ناو چیاکان غەیری گۆرانی پێدەشت یا جەنگەل و رۆخی روبارەکانە. گۆرانی بەیانی و نیوەڕۆو پاش نیوەڕۆ و ئێوارە، هەمان گۆرانی نین و ئەگۆڕێن.»

سەیدا حاجی جندی پسپۆری کوردی دانیشتوی ولاتی روسیە، گۆرانی کوردی ئەکا بە سێ بەش: ١ ـ گۆرانی کار ٢ ـ گۆرانی ئەڤین و دڵداری ٣ ـ گۆرانی سروشت. سەیدا جندی لە و بڕوایەش دایەکە هونەری دانانی شیعر لەگۆرانی کوردی داگەلێ جۆرە...، وەکو چوارینە:

(م ـ م ـ ن ـ م)... هەیە، مەسنەوی و دو بەیتی وەکو:

(ر ـ ر ـ د ـ د)... هەیە دێڕی یەکەم و دوا دێرەکەی یەك قافیەیە، بە تایبەتی گەر هات و تەنیا گۆرانی بێژێك گۆرانیەکەی وت وەکو: (ی ـ س ـ ك ـ ل ـ ی)... ئەمە و شێوازی بانگ کردنیش لەم گۆرانیانەدا جۆراو جۆرو هەمە ڕەنگە.. بە شێوەیەکی گشتی، پیاوی دڵدار بە پیتی بانگ کردنی (و) و ژنی دڵبەر بە پیتی بانگ کردنی (ی) بانگ دەکرێ.. واش دەبێ هەندێ واژەو وشە لە سەرەتای گۆرانی دا، پتر لەجارێ ئەوترێتەوە.. وا دەبێ لە شێوەی تەرجیع بەندو تەرکیب بەندا بێت.. جاری واش هەیە، برێتی و تێکەلاوە لە دو زمان وەکو: کوردی و فارسی، کوردی و تورکی، کوردی و ئەرمەنی..

ئەو تیپانەی کە بە تێکرایی لەگەل گۆرانی کوردیشا ئەوترێ ئەمانەن:

(هاهو ـ هاهو) ـ (تەو تەو) ـ (جانی ـ جانی) ـ هاهی) ـ (دەلی‌لی‌لی) ـ (دەلو لولو) ـ (وەیی ـ وەیی) ـ (وەیلو ـ وەیلو) ـ (وەیدل وەیدل) ـ (دەیویو) ـ (های های) ـ (هیوا هیوا) ـ (ئەمان ئەمان) ـ (ئەدن) ـ (ئاوا) .. گۆرانی و سترانی کوردی بەم جۆرە دابەش کراوە: ١ ـ دیلانێ: گۆرانی شایی ٢ ـ زیمار: گۆرانی شیوەن ٣ ـ نارین: گۆرانی بوکانەیە ٤ ـ دیوروك: لەگەل تەمبوردا دەوترێ ٥ ـ لاوك: گۆرانی شەڕو شۆرە ٦ ـ حەیران: گۆرانی دڵداریە. ٧ ـ بەستە: بە هەمو گۆرانیە سوکەکانی دڵداری دەوترێ، بە تایبەتی کە لە پاش مەقامەکان دێن ٨ ـ مەقام: بە مەقامی رۆژهەلاتی ناودارە و لەگەل هەمو بابەتە شیعرێکا دەوترێ و گەلێ جۆری هەیە

٩- سۆز: گۆرانی ئایینی و دەروێشانەیە ١٠- بەند: بەو پارچە گۆرانی یە دەوترێ کە لە ناو حیکایەتە کۆنەکان داهەیە، ١١-گۆرانی فولکولوری: کە لە گوندا زۆرە، وەك:

١-یەك هوانراوە وەکو: خوّم و بایەقوش هەر دو هاو دەردین.

٢- دو هۆنراوە وەکو: خەوانین نەخەوکەی میون بێدار

گوش بدەن وە دەنگ ناڵەی دەردەدار

هەر کەس خەفتیە، خەو خەیری بوت

هەر کەس بێدارە جو خوّم دەیری بوت.

٣- سێ هۆنراوە وەکو:

بەو بچم نەوەیس پیرۆیمانە

لەوەیس بپرسین گونای کیمانە

کرماشان مەچم بیستون رامە

قەتڵگای فەرهاد شەو مەنزڵگامە

هەر کورە مەچی (الله) یارت بۆ

ئاوەکەی زەمزەم سازگارت بۆ

٤- چوار هۆنراوە:

مـن خاتر خوانیم مـن دەردە دارم

پەژموردەی روخسار خاڵەکەی یارم

تاکەی دانیشم لە سای داری بی

تاکەی بکێشم رەنجی غەریبی

خوای بانی سەر کارێ پێم کەردەن

عاجز بوم لەگیان رازیم بە مەردەن

لە دو رەو هاتم بشناسە دەنگم

تۆزی غەریبی نیشتگە لە رەنگم

٥- پێنج هۆنراوە وەکو:

تـــاقە گــوڵێ بــوم بــەسەر یــاڵەوە
عــاجز بــوم لە دەس بـای شەمـاڵەوە
تــاقە گــوڵێ بــوم بـۆ خـۆم ئەشنیـام
بــای شەمـاڵ دای لێـم لە ریشـە کنیـام
ئــەوە مــــن مــــردم قــاڵم بریــاوە
گــەڵای جـوانـیە کـەم لە دار کەنیـاوە
هــەی داد هــەی بێداد لەم بێدادیـمە
بــێ دادیــم لە دەس شــەو تەنیـاییمە
هەی داد هەی بێداد تا کەی نەکەم دەنگ
گەوهەر فرۆش بوم مایەم بو بە سەنگ

ئەمە و شەش و حەوت و هەشت هۆنراوەش هەیەکە بە پیێ ئیقاع و ئاوازی گۆرانیەکە دەگۆڕێ و کورت و درێژ دەبێتە وە:

٦- شێوەی پەخشانی هونەری هەیە، وەکو:

(لاوک - حەیران - هۆرە ... د.)

٧- بە شێکیش هەیە بە شیعری هونەری و کلاسیک، جار جارەیش بە شیعری فۆلکلۆری ئەوترێ وەکو:

(مەقام و گۆرانی تازە)

٨- بەشێکیش هەیە لە شێوەی شیعر و پەخشان دایە وەکو: (بەندو بەیت).

سەرباری ئەمەیش، ئەم هەمو لقانە دەگرێتە خۆی:

١- گۆرانی منالان.

٢- گۆرانی شایی و هەڵپەڕکێ.

٣- گۆرانی دڵداری.

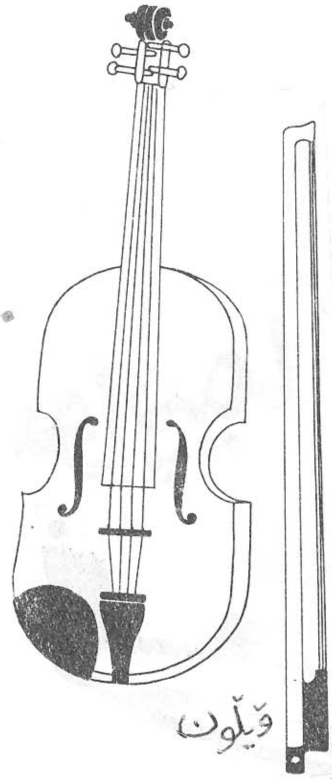

٤- گۆرانی شیوەن (ئاغا میرە - زیمار - چەمەری)

٥- گۆرانی ئایینی.

٦- گۆرانی کچانە یا بالۆرە.

٧- گۆرانی کوڕانە

٨- گۆرانی مندالآنی حوجرە

٩- گۆرانی رەمەزان

١٠- گۆرانی بوكو زاوا.

١١- گۆرانی نیشتمانی و سیاسی و شۆڕشگێرانە.

١٢- گۆرانی و سرود بۆ منداڵ و مێرمندا لآن لە فێرگە کان.

١٣- گۆرانی یادەنگو ئاوازی مەولود (مەولود نامە)

١٤- گۆرانی مەنەلوج

١٥- گۆرانی قەرەج و دۆمە کان

١٦- گۆرانیە کانی کار کە بڕیتی یە لە:

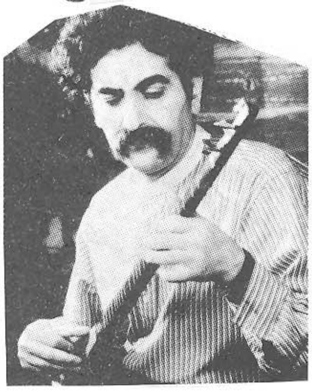

١- گۆرانی جوتیاران

٢- گۆرانی دەستاڕ، هارە،

٣- گۆرانی ئاسیاو

٤- گۆرانی ساوار کوتانەوە

٥- گۆرانی جونی.

٦- گۆرانی دروێنە.

٧- گۆرانی کرێکار

٨- گۆرانی بەقاڵ و دێوەرەو کوتاڵ فرۆش

٩- گۆرانی راو کەران.

١٠- گۆرانی شوان یا گۆرانی دیزە وگۆزە کردن و قوڕشێلان، گۆرانی سەمەنی.

-گۆرانی میللی: نه تەوەیی:

لە نێو شارا سەر هەڵئەدا و چینێکی ناوەڕاستی نێوان جوتیارانی دێی و... چێژی لێ وەردەگرن و لە ژێر تەئسیری فولکلۆری خۆمان و گۆرانی بێگـانە دایـە... ئـاوازەکـانیشی سەرباری تەختی خورێ هەڵاتی و فۆلکلۆری هەندێ ئامرازی ئەروپایی وەکو: (کلدزیت ـ ئو کوردیون ـ ساکسیفون... تاد) لەگەڵ گۆرانی چینی پەرەسەندوی بورژوا دا هەیە...

-گۆرانی دانراوە:

شوێنی لە نێو شار دایە، دانەرەکەی دیارە، پتر لەسەر نۆتەی موسقا تۆمار دەکرێ... زۆر جار وەکو گۆرانی فۆلکلۆری لە نێو خەڵکا بلاّو دەبێتەوە... بەلاّم ئەم وەکو گۆرانـی‌یە فۆلکلۆری‌یەکان نیە وتەمەنی کورتە و زو دەبڕێتەوە یا ئەبێ بەگۆرانیەکی فۆلکۆری، بۆیی زانای ناودار: جەمیل رۆژبەیانی لە بارەی ناوی گۆرانی کوردی، رایەکی هەیەکە دەڵێ: «... رەنگە ناوی هەندێ لە گۆرانی‌یەکانی کوردی زۆر کۆن بن، بۆ وێنە (قەتار) رەنگە لە وشەی (گاتا) وەرگیرابێ و گۆڕابێ وە لە کاتی خۆیا هەرگاتای پێ وترابێ. هەروا (هۆرە) رەنگە گۆرانی یەکی تایبەتی بو بێت بۆ ستایشی (ئاهۆرە مەزدا)... هەروەها (کـەلهوڕی) رەنگـە (کـە لە ئاهۆرایی) واتە لە گۆرانی‌یە هـەڵبژاردەکـانی بـاسی ئـاهورا بـوبێت. جگـە لەوە گـۆرانـی (خورشیدی) تا ئێستا گەواهە کەلە کاتی هەلاّتنی خۆردا وتراوە بەنـاوی نیـازەوە، چـونکە بەرامبەر بەوە، گۆرانی (خاوکەر)مان هەیەکە بۆ خەو هێنان وتراوە هۆرەش زۆر بە جێ‌یەکە یەکێ بێت لە گۆرانی‌یە تایبەتی‌یەکانی (ئاهۆرا مازدا)... یا هیچ نەبێ سەرچاوەکەی یەکێك بێت لەگۆرانی‌یە ئایینی‌یەکان. چونکە ئەبینی ئێستاش (هۆرە) هەر تەنیا هۆرەی دەروێش لەناو کورددا لە ئە مانە هەموی بەناوبانگترە، وە دور نییە (هۆرە و ئاهۆرا و هاوار) لە ڕوی واژە یا زمانەوە، لە یەك سەرچاوەوە هاتبن، وە ئەم وشە و مانایە تەواو لە وشەیەکی زمانێکی تری هیندو ئوروپی‌یەوە نزیکە،کە ئەویش وشەی (هورا)ی روسی‌یەکە بە مانای هاوار یا بڵێین ـ بانگ یا هەتاڤ ـ بەکار دێت،وەنزیکی ئەو ماناکوردی‌یانەیە،کەلاهور[۱]».

---

۱ - دور نییە کەڵهوڕ لە (کەڵ و هور) وەرگیرابێ، کەڵ وەك کەڵەگا، کەڵ گامێش، کەڵ مل: (کەل مل باوانم) کەڵ

گۆرانی بەشێکی هەرە کۆن و گرنگ و بە نرخە لە بەشەکانی فۆلکلۆری کوردیمان و لەهی میللەتانی تریش، وەسەردەمی پەیدا بونی ئەم هونەرە ئەگەرێتەوە بۆ ئەوکاتەی کە ئادەمیزاد وبەرەی مرۆف فێری زمان گرتن و قسەکردن بووە و بەتیری عەشق و ئەوین کاری پێکراوە و نێر و مێیان کەوتونەتە ئەوین بازی و خولیای یەکترەوە.

ئەوین گرنگترین هۆی پاڵ پێوەنەر بووە بۆ دروست کردنی ئەم هونەرە لە لایەن ئادەمیزادەوە، ئەوەش بە هۆی ئەوەی کەوا ئەبینین زۆربەی زۆریان لەسەر ئەم بابەتە و تراون و لەسەروی هەمو نەریتەکانی تری کۆمەڵایەتیەوە دانراون... جوانی نیشتمان و خۆرسکو سروشت تا رادەیەکی زۆر خۆیان لە گۆرانیە فۆلکلۆری یەکانماندا ئەنوێنن.[٣]

بلاو *BLAU* لە بابەت تایبەتیەکانی دەنگو ئاوازی کوردیو گرینگی ئەوانە زۆری گرینگی پیداون، دەڵێ: هەژارترین هۆزو عەشیرەی کورد لە بابەت ئاوازی دڵگیرەوەبێ نیازن، ئاوازی قارەمانانی جەنگی، عومەراغا کە لە (دیادین *DIADIN*) جارێ شاد، جارێ توند. جارێ خەفەتاوەر، مرۆف سەرسام دەماکە خەڵکی لە دەورکۆ دەبونەوە.

لییارد لە کتێبی نینەو اوکە لاَواکانی ئەویٚ ج ١ - پەرەی ٢٩٢ لەبابەت شیعرو موسیقای کوردی یەزید - ی یەوە سەیرە، دەڵی: لە سەرگۆری شێخ عادی لە لالەش گوێم لە چەن ئاواز

بەواتای قەوی، بەهێز وەبەکینایەواتای سەرۆک، سەردار و رەئیسیش ئەدا. هور سوکەڵەی ئاهورا، ئاهورامزدا، (ئاهورمزد) کەوابێ: گەڵ هور بە تێکرا بەواتای مەزن، سەرۆک و سەرداری ئاهورمەزدا پەرستانە (رەئیسی ئاهوراییەکان) لە زمانی عەرەبیشدا هور، خور، بۆتە (هو) دەروێشی کورد لە کاتی هاوارکردن لەخوا دەڵێ یا (هو، کە دەبێ هەرهەمان: (ئاهورا) بێ یا کەڵهورئەم هۆزە کوردە، سەربە (کلاهوری پاڵەوانی فەرمان رەوای پێشوی مازندەران بێ کە کە یکاوس ویستی بیخاتە بن فەرمانی خۆی، شانامە لە چەند جێگەدا ناوی ئەوکلاهورەی هێناوە کەدەڵی:

کلاهورکەلافاوە بوٚلە میەران - هەمونازی هەر بەو بو مازندەران - کلاهور پەیا بو، وەک شێری نێر - سەری دالە سەر داری ئازاو دلێر - کەپەنجەی دەپەنجەی کلاهور پەراند - هەمو نا خونی وەک خەزەلوەرهەڵوەراند - کە گاسی یەکانی مازندەران کورد بون و کلاهور دەشێ لەوان بوبێ - کە لورو گۆران تیرە یەکن و لە تورەمەی گۆدەرز - ی کوری گەشواد - ی کوری گیو، کە ئەوگیوە وەزیری کە یکاوس بووە و هەر خۆی لە حوکم کردنا حیساو بوگەو ئەو گۆدەرز - ە دو کوری بە ناوی (گیو و (رەهام یامامەرەهام) هە بووەو لە بنەماڵەی بوختی کوردن - کۆبە لەسەر شەرەفنامە ی ئەمیرشەرەفخان بەکوردی پەرەی ٥٩٥ تا ٥٩٣ وە یادداشتی (شەپۆل).

٢- ئاوێنە ژمارەی -١- چاپی ١٣٧١ پەرەی ٦٤ - قسەکانی بەرێز نورەدین سالەیی و دەس نوسەکانی بەرێز عەبدورەزاق بیمار.

٣- ئاوێنە ژمارەی ١١ سالی ١٣٧١ - چاپی تاران (شە پۆل).

بوکە (بە درێژای تەمەنم قەت دەنگ و ئاوازی ئەونە خۆشم نەبیستووە کە تائەو رادە شوین دانیٚ و دڵ نشینیش بیٚ) دەنگی خۆشی نەی، شمشاڵ لە تەك دەنگو ئاوازی ژنان و پیاوان ئاوێتە ببو.

یالاوژە *LAWI* یا بەیتی کورتی غەنایی کەقسە لە رازو نیازی ئەوێندارو ئەوینگر دە کا، های لەیلیٚ، های لەیلیٚ... وای لەیلیٚ، وای لەیلیٚ ئەریٚ لەیلیٚ دەلال... و جارجارەش دنەدەری راپەڕێنە لەراست هێرشکاراندا، لاوژە بۆ جەعفەراغای شکاك کە لە چهریق کە بە دەڵە دزیٚ لە تەورێز بەهۆی وەلعەهد ـ ی قاجار کوژراوە[1] ، پیاو دە کا بە ئاو. بوزکۆ: عەزیزخان کوری جەعفەرا غاو برازای سمکۆیمەزن کە موی تەلایی هەبو. یا لیٚ جانیٚ لیٚ جانیٚ... سابت کراوە کە لاوژەی کوردی زۆر بەرزتر و تەرزترلە قەسیدەی عەرەبە، لەسەرەتای سەتەی ١١ی زاینی عەلی حەریری لە شەمزینان بەزمانی کوردی شیعرومە بەستی نوسیوە و دیوانی شیعرە کانی بەدەس نوس بەدەس واسیلی نیکتین گەییوە. مەلا ئەحمەد ـ جزیری عارفی رەبانی بە شێوەی غەنایی،شیعری ئەوی‌لە ریزی شاعیرانی بیٚ هاوتا داناوە ـ فەقیٚ تەیران: چریکە و مەنزومەی ئەسپ ـ ی رەش یاشەودێز، مەلای باتە دانەری مەنزومەی دمدم، حەکیم ئەحمەد ـ خانی دانەری مەم وزین بە شیعر ـ ی کلاسیکی، عەروزی، یا عەلی تەرە ماخی‌کەلە ١٠٠٠ی مانگیی و ١٥٩١و ١٥٩٢ی زاینی کتێبی کوردی نوسیووەو ئیسکەندە رژاباڵە شاری ئەرزە رۆم چاوی بەو کتێبە کەوتووە،کە دەستوری زمانی کوردی‌یە. ١٠٠پەرەیە و عەبد رەقیب ئەم دەستورەی دیو ە[2].

یا ئەشعاری کوردی بەزاراوەی لوری‌و کونی کوردی: بابا تاهیر ی کورد[3].

١ـ پێشکار: ئوستانداری تەوریز بەقورئان سوێند دە خواو قورئان بۆجە عفەرائما مۆر دەکاو بەفریودان وسوێندی بەدرۆ بانگی دەکە نەدار حوکومەی تەورێزو بەرەشە کوژی جەعفەراغای چهریقیان کوشت. کورد و کوردستان واسیلی نیکتین تەرجەمەی محەمەد ـ ی قازی پەرەی ١٨٦ و ١٨٧ چاپی ١٣٦٦ و بە بەیت و لاوژە بەکوژرانیدا هەڵوتراوە. و. نیکتین کەژی ١٢ (شە پۆل).

٢ـ (ژیناوەری زانایانی کورد... (شەپۆل).

٣ـ عوریان پەراوەی کورد و کوردستان نوسراوی واسیلی نیکتین پەرەی ٥٨٠ و ٥٨١ و... تەرجەمەی محەمەد ـ ی قازی. ئەبی بڵێین: شیعری غەنایی کوردی بەئیلهام لەژن دەوتریٚ وەك‌لای لایێ.